

**Н.Г.Доможаковтың чуртас чолы паза чайаачызы. «Ыраххы аалда»
романдағы оңның нимес матырларның омалары**

*Николай Георгиевич Доможаковтың чуртас паза чайаачы чолы
(1916–1976)*

Николай Георгиевич Доможаков хакас литературазы, науказы, искусствозы тилиріне улуғ хозым ит салған. Ол көп наука-істезіг тоғыстарның, учебниктернің, сөстіктернің авторы полған. Ідök литература тілін, кибірлерін алғыдар тоғыс көп апарған.

Николай Георгиевич күрген айының 20-чі күнінде 1916 чылда Хуруғ Уйбат хазында, Хызыл хас аалда, төреен. Пабазы чох öзіп, чох-чоостың аар чуртазы аның иңніне прай артылған. Кічігдең сығара ағырығ даа полза, ол, Райков аалдағы пастағлығ школаны тоозып, Минсуғдағы педтехникумда үгренген. Аны 1935 чылда тоосхан соонда, Аёшино (Шира аймаа) паза Чул пилтірі (Асхыс аймаа) ааллардағы школаларда тоғынған. Пу чылларда Н. Доможаков кибелістер пазып пастаан. Аның пастағы «Кемге син сыынчазың?» кибелізі 1935 чылда «Хызыл аал» газетада сыххан. 1938 чылда облонода методист полып тоғынған. 1939 чылда, Ағбанда үгретчілер тимнечең институтуды азылғанда, андар үгренерге кірібіскен, анаң Москвада аспирантурада үгренизін узаратхан.

Н. Г. Доможаков, 1944 чылда төстелген наука-істезіг институттың (ХакНИИЯЛИ-ның) пастағы директоры полып, хакас науказын төстирінде өткін араласхан. 1949 чылда «Хакас тіліндегі хызыллар диалекті» тіп темаа кандидатскай диссертация арачылаан. Н.Доможаков хакас тілінеңер, тархынынаңар, этнографиязынаңар наука тоғыстарын көп пасхан. Аның устаанынаң ХакНИИЯЛИ чыл сай, пасха-пасха экспедициялар иртіріп, наукаа кирек материаллар көп чыған. Хакас науказының таңдағы күнінеңер сағыссырап, ол ученайларны тимниріне улуғ хайығ айландырған, илееде чиит хакастарны аспирантурада үгренерге ысхлаан. Д. И. Чанков сағысха

кирче: «Ол пілчең, наука саринаң піске хайдағ специалисттер кирек полчатханын. Пірсінде, міні хығырып алып, чоохтапча: «Син хакас тілінің фонетиказын үгренаң Ленинградтағы университеттің аспирантуразынзар парарзың». Андох, Михаил Иванович Боргояковты хығырып алып, тіпче: «Син хакас тілінің синтаксизін үгренаң парарзың». Ана іди піс Ленинградта үгренаң». Соонаң, сыннаң даа, филология наукаларының кандидады Д. И. Чанков паза Хакасияда филология наукаларының пастағы докторы М. И. Боргояков саблығ ученайлар пол парғаннар.

Н. Г. Доможаков, наука-істезіг институтта тоғынчадып, хачан даа үгретчі тоғызын тастабаан. Ағбандағы үгретчілер тимнечең институтта студенттерні иледе чыллар үгреткен.

«Ыраххы аалда» романдағы оңның нимес матырларның омалары

Оңның нимес матырларға *Пычон, Хапыңның сөбірезі, Сеерге, Харбинка, Аларчон* кірчелер. Оларның аразында *Пычон Почкаев* 1930 чыллардағы литературада чайалған ыырчының омазына төөй нимес. Ол ікі чуртас апарчатхан уғаа көйткік паза хорғыстығ ыырчы. Пір саринаң, ол аал Совединің кнезі полча, че олох туста, хасхыларнаң пірге улып, чоннаң тоғыр тоғыс апарча. Олар, тізең, ағаа киртінчелер. Ікі хылыхтығ ыырчы позын килістіре тудын пілче. Сағам на Хоортай ағаны «мунаан» тібісче. Че «им» сөсті ис салып, тузында сизік хаап, нымахтағы тұлгү чили, көйткіктен сыхча: «Хоортай аға, сірер хайди имгөк сабылыбысхазар? Хакас кізее им чарабачаң, тидір нооза Аларчон». Ідөк Сеерге хасхыны өдірібізерге сағынча, че ол аннаң хорыхча. Аалда прайзынаң хыйға кізі полча, че Минсуғда саңай алығ кізі улыбысча. Пылынцевтернең ідөк ікі пасха кізі чили чоохтасча. Пастағы туста, хычанып, хазырланча. Анаң, иртіре хылын салғанын сизініп, чоо чойырхап, сынчых кізі полчатханын көзідерге күстеніп, «мин, Совет үлгүзі, хыйыхтирға пирбеспін» тіп ізендірче. Че позы, тізең, олардаң озарға, табыраанча чох идерге, прай сүмезін салып, күстенче.

Пычонда сағынчатхан сағыстары, итчеткен киректері хоостыра хыйға, че поэзияны чырғаллыг чуртазынаңар ла сағынчатхан, үлгее хынаачы, ачын, хорғыстыг ыырчының омазы көзидилче.

Сеерге хан тузында ахтарның офицері полған. Ол көп нима пілче, ол санда Пычонның Колчакка тоғынғанын, аннаңар ол аның хылиин орта сизинче. Че наа чуртастың хулғаларын пу харахнаң көрбин, аны чох идер үчүн пір дее нимеден чиксибинче, тынын даа айабин пир салча. Ол уғаа сүмеліг, көйтк, чапчаң. Аның хылии чон үлгүзінең тоғыр күрезіг апарарға салылча. Ол ізенче: «Че ах үлгүзі айланар. Япон ханы пісті орыстан чарарға хабазар». Че аның ізенізі толбаан, идок аның чуртазы тоозылған.

Харбинка Самохвалов – наа үлгүні хырт көрчеткен, аннаң тоғыр күрезіг апарчатхан ыырчы. Пу хазыр, хорғыстыг ыырчы, чүлен салып, сыыға кірерге күстенче. Че сын сағызы, чабал киректері іле сых парғанда, ол, харибден тизіп, ыраххы аалда Пычонға Совет үлгүзінең тоғыр чааласчаң армия тимнепче. Че олох туста Арина Петровнаа хынызы олаңай кізі хылиин чарытча. Мынзы авторның кізінің хылиин, сағыс-көгізін толдыра, өзісте сын ондайнаң чарытчаң күзін киречілепче.

Аларчон хам тастындағы көримиңең олаңай ла кізі. Че хамнаан хараа соонда прай аалны улам пик холға тутхан. Пу чағынғы аалларда аның улуг хам полып сабланчатханына хай пірее кізілер киртінминчеткен, аннаңар Аларчон хараағы тоғызына өрінчеткен. Хоортай апсахтың инеен өдірібізіп, чойланчатхан Пычонны ондайлабызып, чонны поэзияна кир тіндірче, че чонның күзі, наа үлгее киртінізі Аларчон хамны пайларнаң, хасхыларнаң хада чинче.

Хапың пай ирепчи пайларынаң на артых үлүстіглер пу аалдағы чоннаң. Сынында ол ис-пай чох-чоостың күзінең килче, олар идок пір нима чох халчалар. Оларның омаларында чой, харам, улугзырхос, көдірілчек, арғаас, хортых кізілер көзидилчелер. Автор, аның ипчизіне пір дее хынминчатханын көзидіп, сыбыра «талтайта» тур салғанын таныхтапча, Хапың хаты ла тіп пасча. Хапыңның пайы тик чирден килче, идок үрепче – көйтк Пычонның

холына кіріп одырча.

Пай төлінің улуғ көöllіг, өтіркеес хылии толдыразынаң Тойонның омазында чайалған. Пу чазырхаас, көйтiк, істі көйеечі, пір дее тоғысха чарабаан оол. Че, андағ даа полза, ол Пычонның устаанынаң наа үлгүдең тоғыр тоғыс апарча. Сабисті кинеткен соонда, пабазынаң позын арачылир үчүн, аны чуурап, сарығ тайны сыйлаачых полча, че позы, Сеергенең чөптезіп, атты ағаа пирерге ал парыбысча.

Литература

1. Очерки истории хакасской советской литературы /Под ред. Т.Г.Тачеева. - Абакан: Хакасское отделение Красноярского книжного издательства, 1985. - 288 с.
2. История хакасской литературы. - Абакан: Хакасское книжное издательство, 2011. - 278 с.
3. «Хакас тілі» паза «Хакас литературазы» учебниктеріне хоза мультимедийнай тоғыстар (5-9 класстарға). - Абакан: Хакас книга издательствозы, 2014.